
Ana Živanović, Vida Protić i Marko Janković

Rekognosciranje lokaliteta Gradac-Ostrovica

Izvršeno je sistematsko arheološko rekognosciranje lokaliteta Gradac u selu Ostrovica kod Niša i utvrđena planigrafija lokaliteta. Temeljnijom studijom prostora i formalno-tipološkom analizom materijala konstatovano je postojanje naselja iz eneolitskog perioda, dok je studija distribucije površinskih pokretnih nalaza i struktura ukazala na granicu rasprostiranja lokaliteta u okviru prostora od oko 2 ha.

Uvod

Originalna istraživačka ideja koja potiče još sa zimskog seminara arheologije u ISP 2000. godine bila je rekognosciranje dela basena Sv. Petke, koji se nalazi u centralnom delu Sićevačke klisure sa tri potencijalna lokaliteta (Gradac, Lisina, Crkvište). Na tu ideju došli smo proučavajući toponime i prošlost navedenog kraja (Kanić 1986). Uzvišenje Lisina bilo je izabrano za istraživanje zbog toga što dominira delom Sićevačke klisure i ima dobar strateški položaj, dok je lokalitet Crkvište izabran zbog toponima i priča meštana o njegovom sakralnom značaju i postojanju ostataka crkve za koju se ne zna godina izgradnje. Pri obilasku dela basena Sv. Petke, koji je bio u planu za rekognosciranje, utvrdili smo da je uzvišenje Lisina (nadmorske visine od oko 300 m) nepristupačno i teško prohodno, jer je obraslo gustom vegetacijom, dok smo za ostatke crkve sa lokaliteta Crkvište utvrdili da potiču iz perioda Balkanskih ratova. Time je zadatak istraživanja bio revidiran, pa smo se ograničili na lokalitet Gradac, na kome su još ranije ustanovljeni ostaci materijalne kulture iz praistorijskog perioda (Simonović 1995).

Lokalitet Gradac se nalazi u selu Ostrovica, udaljenom 22 km od Niša, u samom središtu Ostrovičke kotline koja deli Sićevačku klisuru na dva dela. Arheolozi Narodnog muzeja iz Niša su 1990. godine izvršili rekognosciranje Gradca pod rukovodstvom arheologa Slobodana Drče i tom prilikom su utvrdili postojanje arheološkog lokaliteta. S obzirom da nisu vršena terenska istraživanja većih razmera, rezultati nisu publikovani.

Ana Živanović (1977), student 4. godine arheologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu

Vida Protić (1982), Niš, Zetska 2, učenica 4. razreda gimnazije "Stevan Sremac" u Nišu

Marko Janković (1981), Niš, Nova železnička kolonija 15/7, student 1. godine Filozofskog fakulteta (Odeljenje za istoriju) u Nišu

Tadašnjim istraživanjem Ostrovičke kotline nije utvrđen ni jedan lokalitet praistorijskog perioda u široj okolini lokaliteta Gradac, dok je na samom uzvišenju, koje i nije pažljivije ispitano, otkriven samo jedan *askos* visine oko 13.5 cm, koji je prema istraživačima opredeljen u bubanjsko-humsku kulturu (Simonović op. cit.).

Cilj ovog istraživanja je da se sistematskim arheološkim rekognosciranjem izradi studija planigrafije lokaliteta Gradac i utvrde granice lokaliteta. Ambicija je bila da se na osnovu podataka iz literature i informacija dobijenih prilikom analize materijala da jedno moguće kulturno-hronološko određenje lokaliteta.

Prirodne i mikogeografske odlike okoline lokaliteta Gradac

Lokalitet Gradac smešten je u Sićevačkoj klisuri koja predstavlja suženi deo Niške kotline između Proseka i Ravnog Dola. Dugačka je oko 16 km i spaja Belu Palanku sa Niškom kotlinom. Po mikroregionalnim klimatskim odlikama, ova zona spada u toplije i sušnije predele Srbije. Ovo je unekoliko paradoks, jer relativna količina padavina nije mala (Kostić i Marković 1967).

Centralni deo klisure, Ostrovička kotlina, zaklonjena je ograncima okolnih planina od hladnih severnih i istočnih vetrova, pa stoga ima svojstva toplotnih oaza, gde se danas javljaju i neki retki biljni relikti. Nišava je najveća hidrografska celina Sićevačke klisure, u koju se ulivaju sve vode regiona. Zbog sušne klime, zemljište se danas uglavnom veštački navodnjava vodom iz obližnjih ostrovičkih izvora. Iako nije pouzdano utvrđeno u kom su stepenu ove termalne vode radioaktivne, svakako je ustanovljeno da karakteristike i sastav utiču na lokalnu zemljoradnju time što pospešuju plodnost tla, ubrzavaju vegetativni period i doprinose povećanju poljoprivrednih prinosa.

Opis lokaliteta

Topografske karte: Niška Banja 136-1-3 Niševac;

Tamnjanica 136-1-4 Svrljig

Naseljeno mesto: selo Ostrovica, udaljeno od lokaliteta 1.5 km

Dimenzije lokaliteta: 200×150 m

Lokalitet se nalazi u opštinskom vlasništvu, pokriva uzvišenje *Gradac* ispod koga se nalazi termalni izvor i potok Banjica (slike 1 i 2). Teren se sa tri strane, a posebno sa severoistočne, blago spušta ka zaravnjenom području, njivama, dok sa četvrte, jugozapadne strane protiče potok Banjica. Severozapadna strana je najstrmija, jer je došlo do spiranja zemljišta zbog

nagiba terena i čestih jakih padavina. Vegetacija je vrlo oskudna usled spiranja tla i nedostatka plodnog zemljišta. Čitavom teritorijom dominira uzvišenje Gradac kao najizraženiji oblik reljefa. Lokalitet je najpristupačniji sa severoistočne i istočne strane gde zaravnjeni plato u podnožju polako prelazi u uzvišenje (slika 1). Sa suprotne, jugozapadne strane je pristup otežan zbog strmog terena i potoka Banjice.

Slika 1.
Lokalitet Gradac

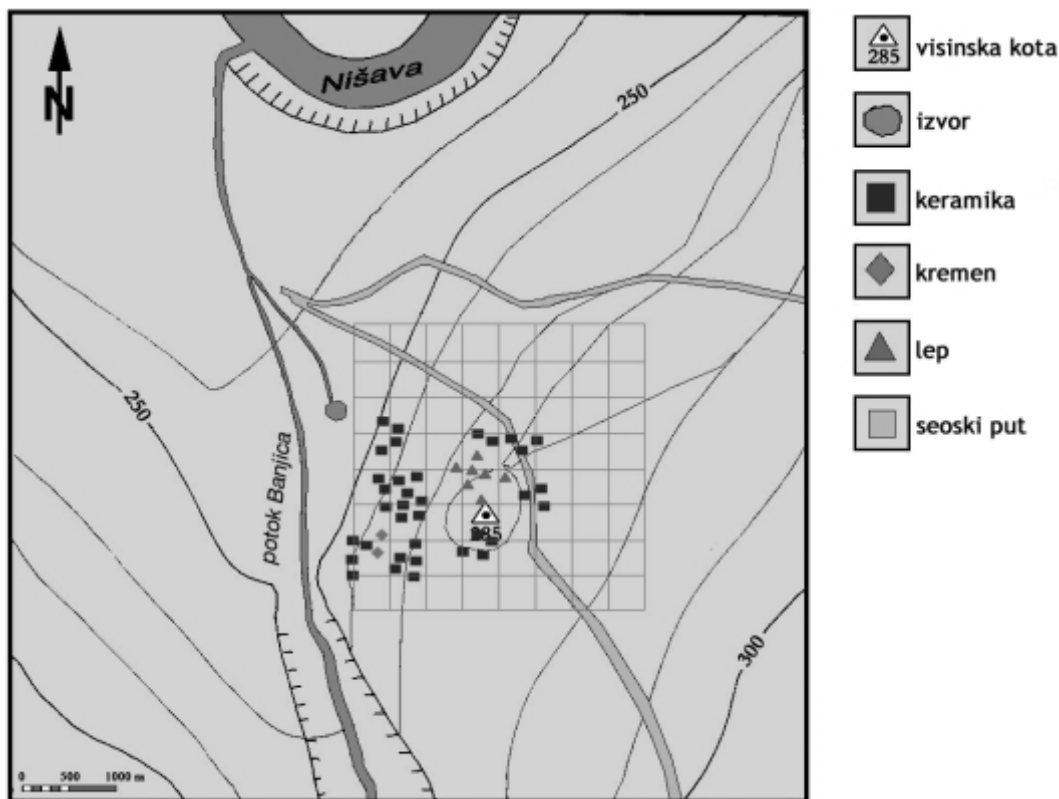
Figure 1.
The site of Gradac

Opis istraživanja

Istraživanje se odvijalo u nekoliko faza:

Pripremna faza. U toku pripremne faze došlo je do sužavanja prostornih granica terena koji je bio planiran za rekognosciranje. Isprva je trebalo obići tri lokaliteta u basenu Sv. Petke: Crkvište, Gradac i Lisina. U daljem terenskom radu se pokazalo da je rekognosciranje moguće samo na Gradcu. Na osnovu razgovora sa meštanima utvrđeno je da na Lisini ne postoje arheološki tragovi, dok ostaci crkve na Crkvištu datiraju iz perioda koji ne spada u domen arheološkog interesovanja.

Pred izlazak na teren iscrtane su topografske skice i pristupilo se detaljnom upoznavanju klime, reljefa, hidrografije i pedološkog prekrivača. Nabavljen je sav potreban materijal: sveska za dnevnik rekognosciranja, blok za crtanje, olovka, kompas, metar, kamera, profesionalni foto-aparat sa filmovima, blok za foto-dnevnik, vrećice za pokretne nalaze i dve špahtle. U toku priprema uspostavili smo kontakt sa arheolozima Narodnog muzeja u Nišu Slobodanom Drčom i Miroslavom Jocić, koji su nam pomogli u sakupljanju odgovarajuće stručne literature za oblast Ostrovičke kotline kao i u preciznijem lociranju lokaliteta Gradac na terenu.

Prva faza. Podaci prikupljeni u pripremnoj fazi provereni su odlaskom na teren. U ovoj fazi obišli smo samo lokalitet Gradac i pritom izradili preciznu topografsku skicu (slika 2). Obavili smo intervju sa lokalnim stanovništvom i raspitali se o položaju lokaliteta Gradac i njegovoj udaljenosti u odnosu na najbliže naseljeno mesto, o postojećim lokalnim toponimima, o eventualnim ranijim slučajnim nalazima sa lokaliteta. U razgovoru sa meštanima nismo dobili očekivane informacije o ranijim otkrićima arheološkog materijala na lokalitetu, već samo informaciju da se radi o opštinskom zemljištu. Pri ovom odlasku na teren snimljen je i okolni pejzaž sa samog platoa Gradca.

Druga faza. Sledeći odlazak na teren je bio temeljnije pripremljen i tom prilikom smo obavili temeljito rekognosciranje Gradca i obilazak Crkvišta i Lisine. Pri obilasku Crkvišta ustanovljeno je postojanje ostataka pravoslavne crkve za koju se pouzdano zna da je rušena i obnovljena za vreme i posle Balkanskih ratova, ali se ne zna ništa o njenom nastanku. Zbog nabujale vegetacije, nismo bili u mogućnosti da uradimo rekognosciranje. Rad nije bio moguć ni na Lisini zbog nepristupačnosti terena.

Kako je rekognosciranje bilo moguće jedino na Gradcu, teren je fotografisan i obeležene su granice rekognosciranja na topografskoj karti (ra-

Slika 2.
Plan lokaliteta sa distribucijom nalaza

Figure 2.
Site plan with the distribution map

zmera 1: 50 000), pri čemu je prikupljen i ubeležen na topografskoj skici sav pokretni materijal. Površinsko sakupljanje izvršeno je u okviru kvadratne mreže, čija je osnovna jedinica bila kvadrat 10×10 m (slika 2), a nalazi su smešteni u zasebne kese koje nose brojeve označenih kvadrata.

Treća faza. Treća faza podrazumevala je analizu podataka. Prvo je izvršena formalno-tipološka analiza keramičkih posuda po originalom analitičkom modelu arheologa ISP A. Starovića. Na osnovu dobijenih rezultata mogla je da se utvrdi preciznija funkcija posuda. Zbog malog broja nalaza koji su stilsko-tipološki karakteristični za određenu kulturnu grupu, ne može se steći potpuna slika o kulturnom opredeljenju lokaliteta Gradac, što bi bilo moguće prikupljanjem novih podataka i materijala. Nakon toga, pristupili smo analizi topografskih skica i distribucije materijala na njima, na osnovu čega smo i odredili granice rasprostiranja lokaliteta (slika 2). Konačno, pristupili smo i pisanju finalnog izveštaja.

Rezultati analize pokretnog arheološkog materijala

Prikupljen materijal sadrži 62 fragmenta keramike, veći broj grumenja kućnog lepa i 3 kremene alatke. Od prikupljenih fragmenata keramike, najbrojniji su delovi trbuha posuda koji čine čak dve trećine ukupnog broja (38 fragmenata), dok ukupan broj drški iznosi 4 (table I i II), oboda 14 i dna 6.

Celokupan keramički materijal je ujednačen stilski i po kvalitetu izrade. Pošto je sirovina neprečišćena, sve izrađivane keramičke posude sadrže primese silikatnog peska i šljunka. Keramika je uglavnom slabo pečena. Jako mali broj fragmenata je ornamentisan i to tehnikom utiskivanja prstima (table I i II) i urezivanjem motiva mreže. Nisu pronađeni fragmenti finije izrade. Veliki deo fragmenata keramičkih posuda je spolja nagoreo prilikom termičke obrade hrane, dok su neki fragmenti goreli i sekundarno u požaru. Materijal je veoma loše očuvan, jer je spiran sa platoa, čemu je doprinela kako sama konfiguracija terena, tako i izbor materijala za izradu posuda.

Pored keramike, pronađena je i velika količina lepa. Najveća koncentracija je uočena na samom vrhu, sa severoistočne strane. Sa zapadne strane lokaliteta, pronađena su dva strugača i odbitak od kremenca. Taj deo materijala je hronološki relativno neosetljiv, pa se nećemo njime koristiti prilikom kulturnog opredeljenja.

Diskusija i zaključak

Na osnovu distribucije pokretnog arheološkog materijala utvrđene su granice rasprostiranja lokaliteta. Zbog jako strmog terena, pokretni materijal je jako loše očuvan. Na samom platou Gradca je pronađena velika koncentracija lepa, dok je keramika neravnomerno raspodeljena po terenu, što je uslovljeno reljefom. Keramika je usitnjena i isprana, zbog čega se jav-

ljaju poteškoće u jasnom kulturno-hronološkom opredeljivanju lokaliteta. Ono što još više onemogućava rad je nedostatak karakterističnih tipološki i hronološki osetljivih delova posuda ili ornamenata koji bi pouzdanije odredili kulturnu grupu.

Međutim, analiza prikupljenih fragmenata keramičkih posuda ukazuje na činjenicu da oni pripadaju eneolitskom periodu. Keramika pronađena na lokalitetu Gradac pripadala bi *Kocofeni* kulturnoj grupi po svim navedenim odlikama, a to su:

- izrada posuda od neprečišćene sirovine koja sadrži silikatni pesak i šljunak (Tasić 1979b)
- specifičan ornament – neorganizovani motiv mreže (Tasić 1979b: T. XV, 3)
- forma oboda posuda koji je izvijen ka spolja (Garašanin 1973: 197, sl. 4/II)
- specifična forma jedne drške (Tasić 1979b: T. XV, 2).

Ranije navedeni nalaz askosa je skoro identičan sa askosom pronađenim na Gradcu kod Zlokućana blizu Leskovca, a koji pripada *Bubanj-Hum* grupi (Simonović 1995). U tom slučaju, stoji čak i moguća pretpostavka o bliskosti našeg lokaliteta bubanjsko-humskoj grupi. Lokalitet Gradac i geografski pripada arealu kulturne grupe Bujanj-Hum, jer se nalazi na prostoru koji predstavlja matičnu oblast ove kulture. S druge strane, zaključili smo da bi se, na osnovu forme, sirovine i ornamentike keramika pronađena na lokalitetu Gradac mogla dovesti u vezu sa *Kocofeni* kulturom, iako se sam lokalitet nalazi van geografskog areala ove kulturne grupe. Kako je *Kocofeni* kultura tokom eneolita počela da se širi sa teritorije današnje Rumunije prema Srbiji, Rumunija predstavlja i njeno matično područje. Tamo je do sada otkriveno više od tri stotine kocofenskih naselja, dok je na tlu Srbije otkriveno svega dvanaest (Tasić 1979a). Ali, pošto se dosad poznata najjužnija granica *Kocofeni* grupe na teritoriji Srbije nalazi oko Bora, naš lokalitet odstupa od matičnog areala kocofenske kulture. Tako ostaje otvorena dilema oko kulturne (a samim tim i preciznije hronološke) pripadnosti našeg lokaliteta. Na osnovu položaja i konfiguracije terena, pretpostavljamo da je naselje na lokalitetu Gradac *gradinskog tipa*. Proučavajući lokalitet Gradac sa platom i njegovim okruženjem utvrdili smo da pomenuti teren po svim karakteristikama odgovara kocofenskom tipu naselja. U tom slučaju treba pomenuti da naselja *Kocofeni* kulture najčešće nasleđuju (tj. okupiraju) ista mesta kao i naselja Bujanj-Hum grupe (Tasić op. cit.; Garašanin 1979), te je moguće da je plato bio okupiran od strane nosilaca i jedne i druge kulture, ali u sukcesivnim fazama. Upravo to otvara mogućnost i *višeslojnosti* ovog naselja.

Proučavajući šire područje lokaliteta Gradac, uočeno je da je teren jako pogodan za bavljenje stočarstvom, jer je bogat pašnjacima i livadama, što bi mogao biti jedan od preduslova za stvaranje naselja na pomenutom terenu. Za stvaranje trajnog naselja u eneolitskom periodu, mogla je biti

značajna činjenica što je ovaj teren bogat termalnim vodama koje navodnjavanjem tla pospešuju plodnost i povećavaju prinose. Takođe, činjenica je i da se Gradac sa svojom širom okolinom nalazi u zavetrini pa predstavlja najtopliju i najpogodniju zonu za naseljavanje. Na osnovu ovih podataka dolazi se do zaključka da je mikroregija Gradca i njegove okoline u odnosu na čitavu regiju u kojoj se nalazi predstavljala najpovoljniju oblast za stvaranje trajnog naselja i život ljudskih zajednica tokom mlađe praistorije.

Zahvalnost. Zahvaljujemo se Radivoju Arsiću na izradi crteža pokretnih nalaza, zatim niškim arheolozima, gospođi Miroslavi Jocić i gospodinu Slobodanu Drči, i svim ostalima kolegama koji su nam pružili kako tehničku, tako i moralnu podršku.

Literatura

Garašanin M. 1973. *Praistorija na tlu Srbije*. Beograd: Srpska Kviževna Zadruga

Kanic F. 1985. *Srbija, zemlja i stanovništvo od rimskog doba do kraja XIX veka* (prva knjiga). Beograd: Srpska književna zadruga

Kostić M. i Marković Z. 1967. Ostrovičke terme. *Zbornik radova geografskog instituta "Jovan Cvijić"*, XXI: 227-283.

Simonović D. 1995. Istorija. U *Enciklopedija Niša* (ur. D. Simonović), tom 2. Niš: Gradina, str. 115-117.

Tasić N. 1979a. Bubanj-Salkuca-Krivodol kompleks. U *Praistorija jugoslavenskih zemalja* (ur. A. Benac), tom 3. Sarajevo: ANU BiH, str. 87-114

Tasić N. 1979b. Kocofeni kultura. U *Praistorija jugoslavenskih zemalja* (ur. A. Benac), tom 3. Sarajevo: ANU BiH, str. 115-28

Ana Živanović, Vida Protić and Marko Janković

Archaeological Survey of the Site of Gradac-Ostrovica

We conducted an extensive, systematic field survey of the Ostrovica Valley (South Serbia). The project took place in the spring of 2000. In this valley, we detected an archaeological site, named Gradac. After the survey data were analyzed, we determined the site's borders and collected artifacts from the area. The position of the site, as well as the artifacts collected from it, indicate that Gradac can chronologically be determined as a Chalcolithic site. We can not conclude at the moment a more precise cultural determination, because the pottery shows characteristics of both Bubanj-Hum and Cotofeni cultural groups.

